

А К А Д Е М И Я Н А У К С С С Р

ОТДЕЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СБОРНИК

I

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР

МОСКВА

1951

ЛЕНИНГРАД

А. К. Боровков

ИЗ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Исследования в области истории узбекского языка предполагают и лингвистическое изучение памятников узбекского языка и обширные текстологические разыскания, особенно в части памятников раннего периода, до эпохи Алишера Навои.

Одним из чрезвычайно важных для истории узбекского языка памятников раннего периода является «тефсир», найденный в Узбекистане в г. Карши в 1914 г.*

Упомянутый тефсир заключает в себе подстрочный перевод корана с суры XVIII и комментарии на староузбекском (и таджикском) языке к отдельным сурам. Появился тефсир, надо полагать, в XIII в.; данный известный нам список его датируется «эпохой тимуридов», т. е. XV в. По языку тефсир сближается с памятниками XI—XIV вв. Наличие арабского текста с подстрочным переводом приближает наш тефсир к памятникам словарного характера; большое число связных текстов в толкованиях интересно и со стороны синтаксиса; поэтому все это имеет большое значение для истории языка.

В отдельных случаях этот памятник привлекал к себе внимание С. Е. Малова.**

Ниже приводится один отрывок из толкований к суре XVIII, именно текст известной повести о «семи спящих отроках». Повесть сирийского происхождения изустным путем проникла в коран и тем же путем стала известна и ранним комментаторам корана.*** В Средней Азии эта повесть получила широкое распространение; изложена у Рабгузи**** в сборнике рас-

* Зап. Вост. отд. ИРАО, XXIII, вып. III—IV, Петроград, 1916, стр. 249; Азиатский музей Росс. Ак. Наук, Краткая памятка, Петербург, 1920, стр. 41; W. Barthold. Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung des Islams in Mittelasien. Asia Major, II, Fasc. 1, 1925, стр. 125—127.

** С. Е. Малов. Мусульманские сказания о пророках. ЗКВ, V, Л., 1930, стр. 523.— Он же. Уйгурские рукописные документы экспедиции С. Ф. Ольденбурга. Зап. Инст. востоковед., I, Л., 1932, стр. 149.

*** А. Крымский. Семь спящих отроков эфесских. М., 1914, стр. V.

**** См. перевод Н. Ф. Катанова «Татарские сказания о семи спящих отроках» (ЗВО, VII, СПб., 1894, стр. 242 сл.).

сказов «Мифтах-ул-адл»; * известна в восточно-туркестанских рассказах ** и стихотворных переработках. ***

Специальное изучение всех этих версий повести вероятно помогло бы датировке, в частности, и нашего текста, но это — особая задача.

Текст повести приводится в упрощенной транслитерации и дает представление об особенностях языка нашего памятника. Текст достаточно простой и сопровождается лишь необходимым минимумом примечаний.

Kissā. Aṣḥāb-al-kāḥf jūnānī elindā¹ bīr el ārdī² Āf[u]sūs ātlīḥ.³ Ul elnīḥ mālikī bār ārdī, Daqjānūs ātlīḥ, — bu Daqjānūs mālik Zulkarnajnda⁴ kedin⁵ ārdī. Aṣḥāb-al-kāḥf kiṣlār Āf[u]sūs kenḍi iḥindā tāḥrī tā 'ālāḥa⁶ tabīnūr musulmān ārdīlār; tāḥrī tā'ālā anlārni «džomārd» teḥ atadī, — andāḥ kīm jarliqadī — [18⁶]. Bulārniḥ musulmānliḥindīn⁷ ul eldāli⁷ mālikkā ajdīlār. Ul būdun⁸ mālik bīrlā burḥānḥa tabīnūr ārdīlār. Daqjānūs anlārni uskunda uqīdī, ajdī: — siḥlār kīmā tabīnursiḥlār, qaḥu dīn tutarsīḥlār, — teḥ. Tāḥrī tā'ālā anlārniḥ koṇūllāriniḥ kāmiṣti, adaḥin⁹ turḍīdār, — ōz dīnlārini 'ārṣā kīldīlār; ajdīlār, — biḥiḥ¹⁰ dīniḥ musulmānliḥ dīni turūr, — teḥ, biḥ tāḥrīkā tabīnūr biḥ, qamubīn jaratḥan tāḥrīkā, adīn tāḥrī biḥlās miḥ,¹¹ teḥ,

* Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси, VIII—XV асрлар, Ойбек ва П. Шамсиев тахрири остида, Тошкент, 1941, стр. 59—64.

** Н. Ф. К а т а н о в. Татарские сказания. Там же, стр. 223 сл.

*** Такова приобретенная С. Ф. Ольденбургом в 1910 г. в Кучаре «Тазкира-и-хизрал султан асхаб-ал-кахф» — стихотворная переработка версии, близкой Рабгузи (Рхп. ИВ АН СССР за № С-562, лл. 16 сл.).

¹ Так называемое «вставочное» и при локативных падежах после possessивного аффикса 3-го л. характеризует язык Рабгузи XIV в. и язык более ранних памятников. Литературный язык эпохи Навои и последующего времени этой особенностью не имеет.

² Здесь, как и в аналогичных случаях, ā условно, возможно е, ибо орфография неустойчива, начальный «алиф» иногда выражает и е.

³ Условное ā на месте возможного более долгого и устойчивого a. Конечное -ḥ в ātlīḥ не имеет определенного морфологического значения, т. е. не связано регулярно с именами прилагательными, в отличие от существительных с конечным -k, напр. *толӯ* 'полный', *қат(т)иḥ* 'твердый' и *қануḥ* 'дверь' и т. д. Встречаются случаи замещения конечных -ḥ || қ. С другой стороны, после конечных узких гласных в ряде случаев эти конечные -ḥ — қ отсутствуют, как в туркменском и других языках, напр. *қану* 'дверь' и т. д.

⁴ Эта форма исходного падежа, т. е. в письме — «алиф с нозализацией» с «тенвином фатхи», встречается у Махмуда Кашгарского XI в., в «Кутадгу билиг'е» XI в., у Рабгузи. Наряду с этим, в тексте исходный падеж — *dīn*, -*da*, реже -*dan*.

⁵ Наличие δ (ḍ) на месте j между гласными и в конце слога — черта литературного языка раннего периода. В тексте часты колебания в письме δ || j, напр. *қодḍi* || *қодjdi*, *адриḍi* || *адриjdi* и т. д.

⁶ Обычно аффикс дательного-направительного падежа и после глухих и звонких согласных и после гласных с глухим қ, напр. *јаḥқа* 'в поле', *амларқа* 'им' и т. д., как это имеет место в Ташкентском списке «Кутадгу билиг'е» и в отличие от языка Рабгузи. В редких случаях, как здесь, аффикс -ḥa.

⁷ Конечные глухие -қ (-к) перед гласными аффиксов остаются неизменными, аффикс относительных прилагательных обычно также с глухими -қ (-к), напр. *тоғалқи* 'первый', *қоладақи* 'выходящий в руке' и т. д. Иногда исключения; условно для қ предусматривается возможность двойного произношения — к и г.

⁸ Случай *будун* 'народ' и *қудуқ* 'колодезь' усложняют вопрос о произношении δ и позволяют утверждать, что мы встречаемся с орфографической традицией, известным пережитком.

⁹ В *адақин* форма древнего орудивного падежа на -*in*; ср. *унун јивладі* [29⁶з] 'голосом восплакал' и т. д.

¹⁰ Родительный на -*in*, -*un* обычно при местоимениях, в редких случаях при именах существительных.

¹¹ Правписание причастий колеблется: -*mas*, -*maḥ*.

ајділар; андаъ кім тәңрі тә'ала жарлиқаді [18₁₃]. Анлар мусулманлиқ ға муқір калділар әрсә, Дақјанус мәлік анларні өлдүриәли қасд қилді; қатіб қіјін бірлә қіз-бауғс қилмақ тиләді.

Ул елнің қазісі нима јашру мусулман болмиш әрді.¹² Анларні тиләді кім, -өлмәсәләр. Дақјанус мәлік кә ајді кім, булар мір задалар¹³ турурлар, ата-ана ојлі- қізі турурлар; буларні бу са'ат да өлдүрсә болмас¹⁴ теб. Анлар кім, бу сөзні сөзләрләр біліксізлігін сөзләрләр, бір қач кун буларға заман бергү¹⁵ керәк; анлар болбајлар кім, бу сөзләриндін аwrә јанбајлар, ағар јанмасалар анда¹⁶ кебін қіјін уқубат мәғар қилса мәлік ерклиј турур теб ајді. Дақјанус мәлік ул һакім сөзіні алді, -анлар қа уч кун заман берді.

Анлар алті баш кіші ерділар. Бу алті кіші теріліб кәнгәшділар қачбін-ға, ул елдин қачиб табқа јүзләниб барділар. Бір қојчі ускункә тежділар; қојчі анлар қа ајді: сізләр кімләр сізләр, қажбару¹⁷ барур сізләр теб. Анлар ајдлар: біз нима дініміз адин турур, бу ел-бүдүннің дініні тутмас миз, біз јерні-көкні турудачі¹⁸ тәңриә табінур миз, бурханға табінмаз миз, емді іді әззу-джилл хошнудлиқіні тиләју¹⁹ барурміз теб, ајділар. Қојчі ајді: мәнкә нима дастур берур му сізләр, сізиң бірлә барса ман; сізләрні ул јеркә башлабајман кім, неч кім әрсә білмәкәј теб, -бу таб ічиндә бір өнжүр бар турур анка неч кім әрсә кірумас,²⁰ бизкә јаві бөрі болса, біз қојларні анда кизләрміз теб, ајді. Анлар ајдлар; rawā болбај теб. Ул қојчі анлар бірлә барді. Ул қојчі-нің іті бар әрді, іт нима бару башладі. Қојчі қа ајдлар: бу ітні јандурбл теб, қажда әрсә бу іт үркәј, бізні тапбајлар теб. Ул ітні јандурбалі²¹ нечә сурділар урділар, ул іт нима јанмаді әрсә, бір јағачқа бағлаб урдлар. Тәңрі тә'ала қудраті ул іт фасиқ тил бірлә сөзгә калді, ајді, -ул тәңриға кім, сізләр бутмиш турур сізләр мән јама бутмиш(?) турурмар анжар,²² мәні мунда

¹² Причастие прошедшее в тефсире на -миш, -чан, -дук, как и в других памятниках раннего периода. В образовании окончательных форм чаще причастие на -миш.

¹³ Это слово В. В. Бартольд считает поздним и относит время переписки рукописи тефсира ко времени тимуридов. (Asia Major, II, Fasc. 1, 1925, стр. 125—127).

¹⁴ Ср. примеч. 11.

¹⁵ Форма на -јү, бу обычна в значении причастия будущее-настоящего времени и отглагольного имени. Последнее значение послужило базой образования форм с керәк и јүчүл.

¹⁶ Исходный падеж, см. примеч. 4.

¹⁷ Эта форма древнего направительного падежа на -бару, -арү (или -ба-ру, -арү) и -ру сохранилась не только в онареченных: қажбару, ташқару и т. п., но и при существительных, напр. күмәрү 'до наступления дня' и т. п.

¹⁸ Форма на -дачі употребительна в тефсире при переводах арабских причастий действительного залога, встречается и в определительной функции. Налична у Махмуда Кашгарского, в «Кутадгу билиг».

¹⁹ Старое деепричастие настоящего времени на -у, -ју обычнее встречающегося также деепричастия на -а. Сохранилась эта форма деепричастия у Навои как редкий архаизм.

²⁰ Эта форма отрицания возможности действия на -ума- обычна в языке раннего периода, в «Кутадгу билиг», Хибатул-Хакаиқ у Рабгузи и т. д. С. Е. Малов склонен объяснить ее из основы глагола у- 'мочь' и отрицания -ма. См.: W. Radloff. Uigurische Sprachdenkmäler, стр. 224. Скорее здесь все же можно предположить деепричастие на -у -ју и аффикс отрицания при глаголах -ма.

²¹ Формы на -валі -илі в двух значениях: а) деепричастие цели и б) деепричастие исходного момента.

²² Дательно-направительный падеж с аффиксом -кар (-нар?) обычно только при местоимениях (мән, сән, ол, 'я', 'ты', 'он'), как это имеет место и в «Кутадгу билиг» и у Махмуда Кашгарского.

қодмаңлар, елту бариңлар теб, фасіһ тіл бірлә сөзләді әрсә, 'аджаб тутділар, ітнің бағіні јазділар, елту барділар; Өнкүржә јүзләніб барділар. Тәңрі тә 'әлә анларні джомард теб атаді тақі бір јердә асһаб-ал-каһф теб атаді, андаб кім јарлікаді [18₉].

Тәңрі тә'әлә Ібраһім јаләwәчні джомард теб атају јарлікаді, ікінч асһаб-ал-каһфні аwра јад қылу јарлікаді [18₁₂]. Бу джомардлар бәрба јүзләнділар; јетті баш кіші әрділар, бір іт, адін анларің бірлә, уларің улубларінін аті Маскінә әрді, ікінч Махлісә әрді, учунч Шаліхә әрді, төртінч Батрус әрді, бешінч Іамліхә әрді, алтінч Қарјаш(?) әрді; ул қожі јетінч аті Мәрс әрді,²³ ул ітнің аті Қітмір әрді. 'Уламалар андаб ајмішлар кім, қају јердә от туташса, андаб кім Самарқанда ја Бухарада туташур әрсә Мәwәран-наһр нима тушашу әрсә, -отні очуру білмәсәләр 'аджіз болсалар отні узіт-мақ, очурмақ үчүн асһаб-ал-каһф атларіні мансурі қабад үзә бітіб, ул отба кәмішсә, от очкәј, тәңрі тә'әлә нудраті бірлә теб ајмішлар.²⁴ Ул іт атіні бу атларі кәмішмәклікні кітаб қошбучи мусанніф јад қылмақ wә лекін кедін ал-һақ қілмішлар кім теб бітілді.

Асһаб-ал-Кәһф јігітларі барділар, Өнкүржә тәжділар, Өнкүржә кірділар. Ул [іт] тақі бірлә кірді. Улар олтурділар, іт јатді, ікі қоліні кәсуллі, башіні қолі үзә урді, андаб кім ітләр 'адәті болур. Тәңрі тә'әлә ул іт јат-мақіні јад қылу јарлікаді [18₁₇]. Анлар қачтілар әрді, мәлік Дақјанус јаріні²⁵ білді, қачмішларіні істаду²⁶ ідділар, булмаділар.²⁷ Өнкүр ічіндә јатділар, удіділар әрсә, тәңрі тә'әлә јарлікаді, -анларің джәніні кәтурді. Өнкүр ічіндә қалділар. үч јүз јіл тәкәл тәңрі тә'әлә тежмә күн ічіндә бір фәріштәні ізү²⁸ јарлікаді, анларні бір јандін бір јанба аwрур әрді, андаб кім јарлікаді іді тә'әлә [18₁₇]. Күніка күн тубса әрді ул Өнкүржә оң јарудін күн түшар әрді, қачан күн батса сол јардін батар әрді, андаб кім јарлікаді іді тә'әлә [18₁₈].

Үч јүз јіл бу сифат үзә ол Өнкүрдә қалділар. Дақјанус кәфәр өлді. Ул мәлікәт јунаһиларадін бәрді, руміларба түшді. Рум тарсаларіндін бір тарса кәліб анда беклік мәлікәтжә олтурді. Тәңрі тә'әлә анларің джәніні јандура јарлікаді, аwра тіріділар. Андаб сақінділар кім бір күн болді бу Өнкүр ічіндә турурміз теб, андаб кім тәңрі тә 'әлә јарлікаді [18₁₈]. Дақјанусдін

²³ Имена «спящих отроков», здесь приведенные, значительно расходятся с известными по Рабгузи, «Мифтаһул-адл» и другим источникам.

²⁴ Ссылка на пожары в Самарканде и Бухаре лишний раз служит указанием на происхождение текста. Вера в чудодейственную силу имен «спящих отроков» сохранилась до нового времени. В рукописи бухарского происхождения (Ркп ИВ АН СССР, № А-811, лл. 84^а—85^б) особый отдел отведен описанию чудесных свойств этих имен; рекомендуется списать и носить эти имена при себе; в бою они спасают будто бы от стрел, меча и копья, способствуют удаче при тяжбах, спасают от сглаза и наговора, помогают женщинам при родах и пр.

²⁵ Здесь *jār* ~ *jāri*, ~ *jāru* (ср. ниже) 'сторона', 'направление' в самостоятельном, не служебном значении (ср.: Радлов. Словарь, III, стр. 131).

²⁶ Видимо случай *ō* || *j* см. *istāyū*.

²⁷ Т. е. 'не нашли'. Этот глагол *бул* - 'находить' употребителен наряду с *тап* - в том же значении. Глагол *бул* - 'находить' встречается в языке орхонской письменности (ср.: Радлов, Словарь, IV, стр. 1834).

²⁸ Здесь *izū* см. *idū* (-*ijū*).

қорқар әрділәр; қарінларини²⁹ нима ачті. Ајділар: біріңдә³⁰ біріміз барміш керәк,³¹ жармақ айтса, *жекүкә*³² аш-азуқ алиб кәлсә теб, Іамліхәні іхтіјәр килділар, ідділар ајділар: ја, Іамліхә, зінһар сән адуз³³ барбіл, сәни кәфирләр билмәсүнләр теб, андақкім тәңрі тә'ала жарлиқаді [18₁₈]. Ағәр билсәләр сәни тәшін³⁴ соқа өлдүрхәйләр, ја кәндү-өз³⁵ кәфирлиқларинға кешурхәйләр; икилә һәргіз қуртулмас сизләр теб ајділар.

Іамліхәқа жармақ беріб ул жалғуз Әфусус кәндіңкә барді; нечә кім барді әрса һәргіз біліші көріші түшмәді. Ул кішіләр барча оһін болмішлар. Ул елің еwlәрі-барқларі³⁶ түрлүк -түрлүк болмішлар. Іамліхә ул Дақјанус мәлікдін қорқар әрді. Ул елнң бекі адин кіші болміш әрді. Дақјанус өлміш әрді. Кәндү кабузінға кірді әрсә бір ағвалдақі кішіләрні көрмаді; өтмәкчі кәбу-тинкә³⁷ барді, жармақ чіқарді, берді, өтмәкчі өтмәкчкә берді. Отмәкчі ул жармақға бақді, көрді әрсә, Дақјанус аті уза тоқинміш. Отмәкчі Іамліхәні тутді, ајді, -сән кіші сән, кімүң оғли сән, қажулүб сән теб, бу жармақні қайда булдің. сән гәндж булміш турурсан теб. Іамліхә ајді бір қач кішіләр миз бу елдін дун чіқдіміз теб. Отмәкчі ајді бу Дақјанус мәлік жармақі турур, Дақјанус мәлік кечкәлі ікі-уч јуз артуқ болмуш турур теб. Іамліхә ајді: јатміш узіміш³⁸ ердіміз бу күнкә тәмі. Ел-будуні терілділәр; Іамліхә хаба-рині ул мәліккә елтділәр кім, ул ел бекі ерді. Андаб ајділар кім, бірәкү кәлміш турур, мундаб сөз сөзләр теб. Мәлік Іамліхәні алғали ідді аңларнң қиссасині ајді. Іамліхә ајді: биз јеті башларимиз Дақјанусдін қачтіміз,³⁹ бір тунли-кунли⁴⁰ бір оғжур ічиндә јатдіміз, уддіміз, бу күн турдіміз әрсә, қолдашларим мәні аш-өтмәк алғали ідділәр, бу жармақні елту бардіміз әрді теб. Мәлік ајді: бу елдә уза сән еwиңні билүр сән теб. Джауаб берді: билүрмән теб; мәнім мунда кішім⁴¹ оғлум кізім бар теб ајді.

Мәлік уч-төрт баш кишині билә⁴² ідді, -муні еwиңкә елтиңләр теб. Іамліхә барді, еwиңкә тәкді әрсә, бір қабуз тоқиді әрсә, еwдін ходжә чіқді, Іамліхә

²⁹ Винительный падеж здесь требует разъяснения, может быть и описка.

³⁰ Исходный с *да*, см. прим. 4.

³¹ Сочетание причастия на *-миш* с *керәк* отличает это причастие от причастия на *-иш* по функции.

³² Ср. примеч. 15.

³³ Значение слова — 'осторожный', 'осмотрительный'. В этой связи стоит слово *ёдуқ* в КБ в стихе по Ташк. Ркп. л. 43, 2: *синаб сөзләйүчи ёдуқ қилм өз* (по Радлову здесь *әди* вм. *ёдуқ*).

³⁴ Ср. примеч. 9.

³⁵ Местоимение возвратное *кәндү* 'сам' часто в сочетаниях *өз-кәндү*, *кәндү-өз*, *әт-өз*.

³⁶ Слово *барқ* 'строение' известно в языке орхонской письменности (ср.: Радлов. Словарь, IV, стр. 1483).

³⁷ Слово *кәбүт* 'лавка', 'мастерская ремесленника' — в русском 'кибитка'.

³⁸ Ср. примеч. 28.

³⁹ Древняя форма 1 л. мн. ч. на *-діміз*, *-тіміз* обычнее, нежели на *-дук* (*-дук*). В современных узбекских говорах форма на *-діміз* встречается в ташкентском и капшинском говорах.

⁴⁰ Редкий в памятниках древней письменности «род парного аффикса», как его называл В. В. Радлов, «присоединяется к двум рядом стоящим словам и указывает на общность обоих слов». Повидимому аффикс *-ли -ли* рудиментарный (орудивный?, винительный времени и пространства?) падеж.

⁴¹ Здесь *кіші* 'жена', 'женщина'.

⁴² Значение *билә* (< *билә* < *бірай*?), видимо, самостоятельное — 'вместе', 'заодно'. Но ср. выше послелог *ўзә* с предшествующим местным падежом *елдә* *ўзә*.

ајді анхар, -агін не турур атаң агі не турур теб. Ходжа джаваб берді кім, төртінч улуз атам агі Іамліхә әрді теб. Іамліхә ајді: улуз атан Іамліхә мән турур теб. Кішіләр 'аджаб тутуб таңладılar.

Ул вақтда бу ел-бүдүні барча 'Іса јалаһач діні уза әрділәр. Ашаб-ал-каһф қиссәсіні инжіл ічіндә оқиміш әрділәр кім, ашаб-ал-каһф чиқбајлар, дунја тәркін жоқ болбајлар теб. Ул вақтакі мәлік кітабхон әрді. Мәліккә дуруст мә'лум болді кім инжіл ічіндә јад қилмиш ашб-ал-каһф болар турурлар теб. Мәлік турді, бір анча кішіләр бірлә Іамліхәні башлатиб уларни көрмәлі өнжүркә барділар; өнжүркә јакін тәјди ләр әрсә Іамліхә ајді: сизләр мундај јабу⁴³ барурсизлар, мәнің қолдашларим андаб сәкинбајлар кім, Дақјанус кәлді, әркі теб (әркітб) қорқарлар. Сизләр мәнің узу ақрурақ⁴⁴ кәліңләр теб; мән јалнгуз бәріб бу қиссәларни уларқа аитајин, анда кедін сизләр кәліңсизләр теб, — анлар қорқмасун теб.

Мәлік кішіләрі бірлә кедін қалділар. Іамліхә барді, уларқа ајді: бизжә үч јүз јил артурқақ болмуш кім, бір (биз) мунда әрмишмиз,⁴⁵ Дақјанус өлмиш, улда ағин кіші орнамис, султән нима өзжә болмиш турур, барча өзжә јаңлиб болмуш, биз көрмиш кішіләрдін бір кім әрсә жоқ, барча өлмүшләр уч-төрт ө а јама обулларі қизларі қалмиш лар; емді бүдүні барча мәні уду кәлділәр, сизләрни көрмәлі кәлділәр теб. Анлар қабулуз болділар, көзләріні көккә текділәр, өтүндиләр: аллаһи қадір әрдің, биң джанімізні алдің авра тіржүз-дүн, үч јүз јилда кедін авра джанімізні бәрдің, емді јана өз фәлің- раһмәтиң бірлә джанімізні кәтүржіл, расва қилмабіл бизні теб, өтүндиләр.

Тәңрі тә'ала ул сә'ят уларің джаніні кәтүрді. Ул мәлік хејлі-хашімі бірлә ул өнжүр қабујинға тебділәр; киржүкә јол булмаділар, јарақдін бақар әрділәр, анларі көрәр әрділәр; тежмә јарудін назара қилур әрділәр. Ул бір јаруқидін бақучилар қа үчәкү көрінді, іт бірлә. Ајділар кім, -үчәкү турурлар; бірі іт бірлә төртінч теб. Біранчаларі ајділар кім, -бешәкү турур, алгінч іт бірлә. Ба'зі ајділар кім, -јеті турур ләр, сәкізінч ітларі турур теб, іхтіләф килділар, андаб кім тәңрі тә'ала јарлиқаді [18₂₁].

Ул бар қабујинға кәлмиш кішіләр ікі гуруһи әрділәр; бірі 'Іса јалаһач діні уза мусулман әрділәр, тақі бір гуруһи кәфир әрділәр, Дақјанус кішіләрі әрділәр. Білділәр кім, ашаб-ал-каһф кішіләрі өлмүшүні, ул өнжүр қабујини саваділар. Ул гуруһ јунанилар кәфирләр әрділәр. Ајділар кім, -булар биң кішіміз турур, биздін қачтілар. Ул гуруһлар кім, 'Іса јалаһач діні уза әрділәр, улар ајділар: биң дініміз уза тәңрікә сајинибі⁴⁶ әрділәр теб. Бу ікі гуруһниң сөзләрі азбисті, іш тоқушқа текді. Тоқушділар. Тәлім⁴⁷ кішіләр өлді, тәлім қан төкүлді. Ул кішіләр кім, 'Іса јалаһач діні уза әрділәр, анлар бәліб болділар; өнжүр қабујин анлар беркләділар. Анда бір мәзжит

⁴³ Из *јақ* — *јаб* 'сторона', т. е. 'близко', 'рядом'; соотносится с *јабуқ*, *јақин*; ср. примеч. 40.

⁴⁴ Из *ақру* 'тихо', более позднее *ақрин*.

⁴⁵ Глагол *ер* 'быть' сохранил в тексте свое самостоятельное значение.

⁴⁶ Причастие второе настоящее на -*ғали*, -*ли* возможно в определительной функции и в значении существительного. Встречается в памятниках XI—XIV вв.

⁴⁷ 'Много' (ср.: Радлов. Словарь, III, стр. 1085).

қобарділар, савма' алар турбузділар. Кім әрсәнің бір һадәті болса анда бәріб намаз қилур әрді, һаджәт қолар⁴⁸ әрділәр; ул сә'әтда һаджәтләрі рауа болур әрді. Бір анчалар ајмішлар кім, 'Ісә јаләwach ешләрі⁴⁹ һаwwa-ріјінлардін әрділәр. Бірақу ул јердә түшміш, бір қач рузғар анда турміш; андакі кішіләр аніңдін 'әджәіблар көрмішләр.

Бу алтї баш кішіләр меһтәрәдәлар әрмішләр, 'Ісә јаләwach дінін тутмішлар, мусулман болмішлар, інджил оқимішлар, тәһрі тә'јаләқа бутмішлар, анда кедін Дақјанус мәлікдін қачмішлар теб, ул օнхұржә кірмішләр, анда қалмішлар, қіјәмәтға тәкі чіқмаслар теб. Бу әрді асһаб-ал-каһф қиссәсі; јад қилдіміз.⁵⁰

⁴⁸ Глагол қол- 'просить' (ср.: Радлов. Словарь, II, стр. 585), встречается у Навои.

⁴⁹ Слово *еш* 'спутник', 'товарищ' (ср.: Радлов. Словарь, I, стр. 902) сохранилось в современном узбекском карабулакском говоре, где *еші* — подруга-сверстница (К. К. Юдахин. Некоторые особенности карабулакского говора. Сб. «В. В. Бартольд», Ташкент, 1927, стр. 422, примеч. 1).

⁵⁰ О некоторых подробностях по поводу языка тефсира см.: А. К. Боровков. Ценный источник для истории узбекского языка. Изв. ОЛИА, VIII, январь—февраль, 1949, стр. 67 сл. 67; А. К. Боровков. Очерки истории узбекского языка, II, Сб. «Советского востоковедения», VI, М. — Л., 1949, стр. 24 сл.